

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא
	שיחה ראשונה
27	'אם לא תראו אותות ומופתים לא תאמינו' (יוחנן ד 48): ישוע כמשה שני, מחולל האותות
	שיחה שנייה
45	'וישא את צלבו' (יוחנן יט 17): הצליבה כעקרה
	שיחה שלישית
61	'ותהי מחלוקת גם בפעם הזאת בין היהודים' (יוחנן י 19): היהודים בבשורה על-פי יוחנן
	שיחה רביעית
77	'למלאות דבר הכתוב בתורתם' (יוחנן טו 25): המקרא בבשורה על-פי יוחנן
	שיחה חמישית
93	'ואלוהים היה הדבר [...] הכול נהיה על ידו ומבלעדיו לא נהיה כל אשר נהיה' (יוחנן א 3-1): הפרולוג של יוחנן כהקדמה פרוגרמטית וכמפתח פרשני

שיחה שישית

- 117 'והדבר נהיה בשר' (יוחנן א 14): הפרולוג של יוחנן כהקדמה פרוגרמטית וכמפתח פרשני (המשך)

שיחה שביעית

- 137 'האוכל את בשרי והשותה את דמי יש לו חיי עולמים' (יוחנן ו 54): הבשורה הרביעית מול הבשורות הסינופטיות (א): יוחנן כמחדש

שיחה שמינית

- 149 'ויקח חבלים ויעבתם לשוט ויגרש כולם מן המקדש' (יוחנן ב 15): הבשורה הרביעית מול הבשורות הסינופטיות (ב): יוחנן כעורך המסורת שקדמה לו

- 178 **סוף דבר**

- 181 **רשימת המקורות**

פתח דבר

ספר זה נולד כהמשך לשיתוף הפעולה בינינו, חוקר המקרא יאיר זקוביץ (י.ז.) וחוקר הברית החדשה סרג' רוזר (ס.ר.), בהוראת סמינרים מחקרניים באוניברסיטה העברית. הסמינרים התמקדו בשיח שמנהלת הנצרות הקדומה, המשתקפת בעיקר בחיבורים הכלולים בברית החדשה, עם המקרא ועם דפוסי האמונה היהודית של סוף ימי בית שני. אחד הסמינרים שלימדנו יחדיו הוקדש לדיון בבשורה על־פי יוחנן, הבשורה הרביעית בנוסח הברית החדשה כפי שהתקבע במסורת הנוצרית. בשורה זו ניצבת לאחר הבשורות על־פי מתי, מרקוס ולוקס. שלוש הבשורות הראשונות קרובות זו לזו במבנה הכללי ובמהלך הנרטיבי שלהן ועל כן נהוג לראותן כענפיה של מסורת בסיסית משותפת. הקרבה – המגיעה לעתים עד כדי חפיפה מילולית – מאפשרת להציג אותן בשלושה טורים מקבילים, ומכאן הכינוי 'הבשורות הסינופטיות', כלומר, אלה שאפשר לראותן בבת אחת, במבט אחד (σύντομος). לעומתן, הבשורה הרביעית מבטאת השקפה וכתובה עצמאית, הגם שהיא שותפה למספר רכיבים נרטיביים המאפיינים את המסורת הסינופטית. בשורה זו נכתבה ככל הנראה לקראת סוף המאה הראשונה לספירה מחוץ לארץ ישראל (אולי באסיה הקטנה) על ידי מחבר שיוונית הייתה שפת אמו (ראו על כך גם במבוא). הרושם שלנו מקריאת יוחנן הוא שהמחבר אכן הכיר את הבשורות הסינופטיות או לפחות את קוויה הכלליים של המסורת הסינופטית, אך הוא בחר להתרחק ממנה כדי לבטא את השקפתו הייחודית.

הניכור מהמסורת הנרטיבית הראשונית מאפשר ליוחנן להיות חופשי יותר בכתבתו ולהתמסר להרצאת רעיונות דתיים חדשניים

(שאותם הוא עדיין מקפיד לשים בפיו של גיבור הבשורה). לפיכך, בשורה זו הופכת למסה תאולוגית יותר מאשר לסיפור חייו של ישוע מנצרת. אין זה פלא שיוחנן זכה לאהדה רבה בקרב קהלים נוצרים לעתים על חשבון הבשורות האחרות. גם במחקר המודרני התנהלו ומתנהלים אין-ספור דיונים בתורתה המיוחדת של הבשורה הרביעית. לעומת זאת, ספרות המחקר בעברית על אודות יוחנן דלה מאוד. לדעתנו, אחת הסיבות לכך קשורה בריחוקו המשוער מהמסורת הראשונית ומהבשורות הסינופטיות. ליוחנן ערך זעום בשחזור דמותו ותלמודו של ישוע ההיסטורי בזיקתם ליהדות בית שני – נושא שעורר עניין רב בקרב חוקרים דגולים כותבי עברית. כבר בשנות העשרים של המאה הקודמת השקיע יוסף קלוזנר מאמצים רבים בכיוון זה, ובמחצית השנייה של אותה מאה הרים דוד פלוסר, אשר לזכרו מוקדש ספרנו, תרומה רבה לליבון העניין.

אפשר לומר שגם חוקרים אחרים כותבי עברית העוסקים בליבון הקשרים בין הדורות הראשונים של חסידי ישוע לבין סביבתם היהודית, הותירו את יוחנן מחוץ למרכז העניין בשל זרותו. הוא נתפס כמעין אי בודד בנוף המסורת הנוצרית המושרשת ברקעה היהודי. לפיכך יש לברך על קובץ הרצאותיו של יורג פריי שראה אור בשפה העברית (בתרגום מגרמנית) המוקדש לבשורה על-פי יוחנן: 'פריי, מן היהודים ולמען העולם. הבשורה על פי יוחנן: מתוך היהדות, מעבר לה ונגדה, בעריכת כנה ורמן, באר שבע, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2013. ספרנו זה, שנושאו חופפים אך במעט עם ספרו של פריי, אינו ניצב אפוא בכדידות מזהרת, אך גם שניהם יחדיו רחוקים, כמובן, מלמצות את הנושא הסבוך. פתרונה של 'חידת יוחנן' עודנו רחוק.

דומה שדווקא הניכור והמתח שבין יוחנן לבין ה'קרקע היהודית' שעליה צמחה הנצרות – ואולי גם בינו לבין חסידי ישוע אחרים ששורשיהם היו נעוצים לכאורה עמוק יותר בקרקע זו – הופכים את מהלכיו הרעיוניים לנועזים יותר ומעצימים את אופיו הפולמוסי ואת הצורך לפתח אסטרטגיות של הפרדה והיבדלות. לא בכדי ביקשו חוקרים להשוות את עמדתה הלעומתית של הבשורה הרביעית מול

'כלל היהודים' עם עמדתן של מגילות כיתתיות ממדבר יהודה מול קבוצות אחרות ביהדות דאז. איננו שמים לנו למטרה לשחזר את השקפתו של ישוע ההיסטורי או את תפיסותיהם של תלמידיו הראשונים ששמעו את דרשותיו. אנו מבקשים לעמוד על האמונות והדעות של מחבר הבשורה על-פי יוחנן ושל סביבתו. כך שמבחינתנו, דווקא תכונותיה המיוחדות של הבשורה הרביעית, כולל הריחוק הכפול – הן מהרקע היהודי הכללי והן מהשקפת חסידי ישוע בראשית הדרך – מציבות אתגר מרתק במיוחד. הבשורה מדגימה בצורה מובהקת אסטרטגיות של הגדרה דתית עצמית המחויבת להפרדה פולמוסית חד-משמעית מכאן ולשימור הזיקה להשקפת היסוד שברקע מכאן. יוחנן יוצר בחיבורו איזונים השופכים אור, לדעתנו, על מהלכי הגדרה עצמית שנקטו קבוצות פורשות אחרות, דוגמת הכת שבקרבה חוברו מגילות מדבר יהודה. שיחותינו מוקדשות במידה רבה לליכון אופייני וטיבם של האיזונים הללו.

יוחנן, המגיב על הדעות הרווחות בסביבתו הרעיונית גם מעיד מטבע הדברים עליהן, ובמקרים לא מעטים גם מאמץ אותן. במהלך דיונינו אנו מגלים לא פעם שהבשורה כוללת עדות מוקדמת – לעתים המוקדמת ביותר שברשותנו – לדפוסי אמונה המתועדים מאוחר יותר במקורות חז"ל. כך מתגלה טקסט 'כיתתי' שלימים ימצא את מקומו בקנון הנוצרי – ודבר זה נכון גם לגבי חיבורים נוצריים מוקדמים אחרים – כחוליה משלימה המאפשרת לנו לשחזר את ההתפתחות הרעיונית שהתרחשה ביהדות מתקופת בית שני ועד לתקופת חז"ל. אלה הם אולי שני הנושאים שריתקו אותנו יותר מכול. האחד, המשחק המורכב של מחבר הבשורה בין הרצון לטעון כי המשיחיות של ישוע איננה אלא המשך הדרך המקראית לבין הרצון להתוות מהלכים רעיוניים חדשניים; השני, שיקוף מסורות יהודיות שעדויותינו עליהן מחוץ להופעתן ביוחנן מאוחרות הרבה יותר.

במהלך שנת הלימודים תשע"ב ניהלנו שיחות על אודות הבשורה הרביעית והקלטנו אותן. בספר זה אנו משמרים ככל האפשר את השיחות כנתינתן הראשונה. הקורא עשוי לגלות שבמקרים לא מעטים נותרנו עם שאלות פתוחות, עם סימני שאלה, ולא הגענו

סמליהם של בעלי ארבע הבשורות מתוך הספר ממנזר קלס
(Book of Kells), שנת 800 בקירוב

מבוא

מבוא זה, המתייחס לרקע הבשורה על-פי יוחנן ולתהליכי התגבשותה, נועד לסייע לקורא להעריך את מקומה ואת ייחודה ביצירה הספרותית שאפיינה את הנצרות הקדומה.

הבשורה על-פי יוחנן היא אחת הבשורות, אחת הביוגרפיות המשיחיות של ישוע מנצרת שחוברו בקרב חסידיו במהלך העשורים הראשונים לאחר מותו של רבם על הצלב (בערך בשנת 30 לספירה). חוקרים נוטים לראות בבשורות, במיוחד באלה שבסופו של דבר זכו למעמד קנוני, ביטוי אופייני של סוגת הביוגרפיות של אנשים דגולים הרווחת במסורת היוונית-רומית.¹ אך בחיבורים אלה ניכרת גם 'התכתבות' מודעת עם ביוגרפיות נבואיות מקראיות – בין השאר, עם תולדות הנביא ירמיהו.²

מעצבי הבשורות – בדומה לשאר כותבי חיבורים היסטוריים וביוגרפיים למיניהם באותה תקופה – שאפו בראש ובראשונה להתמקד בהעברת המסר הרעיוני-אמוני שלהם ופחות מכך במסירת 'עובדות מוצקות'.³ הם ראו בישוע מנצרת את משיח ישראל אשר ניהן ברוח הנבואה, ובזיקה לראייה זו הציגו את פועלו ואת תלמודו: איך חולל נסים, לימד תורה בפרשנותו המיוחדת, בישר את ביאת מלכות אלוהים, נצלב בימי הנציב הרומי פונטיוס פילטוס, קם לתחייה, עלה

1 ראו למשל Aune, 1987; Burrige, 1992; Ehrman, 2000, pp. 55-59. בהמשך נפנה לספרו של אהרמן כאל אהרמן, מבוא היסטורי.

2 ראו לאחרונה קופליוביץ, תשע"ב.

3 ראו Perrin and Dulling, 1982, pp. 46-47. בהמשך נפנה לספר זה כאל פריץ ודולינג, מבוא.

השמימה והריהו עומד לחזור בשנית ולהשלים את מהלך הגאולה המשיחית.

העשורים המכוננים שעד סוף המאה הראשונה לספירה היו עדים ליצירה ספרותית ענפה – בעל־פה ובכתב – שהתמקדה בדמותו של האיש מנצרת. אולם ביוגרפיות משיחיות של ישוע הן רק חלק מיצירה זו, שלא כולה הגיעה לידינו. עם ספרות עשירה זו, המייצגת סוגות ספרותיות שונות, אפשר למנות בין השאר את ספר מעשי השליחים המתאר את תולדות התנועה בעשורים הראשונים שאחרי הסתלקותו של ישוע,⁴ וכן את חזון יוחנן הבולט בייחודו, חיבור אפוקליפטי נוצרי המגיב על חורבן הבית.⁵ כמו כן הגיעו לידינו איגרות לא מעטות – ובהן גם איגרות פאולוס השליח – אשר נשלחו לקהילות שונות של חסידי ישוע, רובן בפזורה ההלניסטית, שהתייחסו הן לבעיות אקוטיות של אותן קהילות והן לסוגיות היסוד של האמונה המשיחית.⁶ מדובר במעין מסות תאולוגיות הלוכשות צורת מכתבים וממוקדות באותן סוגיות יסוד תוך התייחסות מועטה בלבד, אם בכלל, לפרטי חייו ולמשנתו של ישוע. כאשר חיבורים אלה מוצאים לנכון להזדקק לפרשת חייו של ישוע, הם מתמקדים באופן בלעדי במשמעותם הדתית של מותו ותחייתו. האיגרות המוקדמות ביותר מסוג זה שהגיעו לידינו נכתבו ביוונית בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים של המאה הראשונה לספירה, כלומר פחות מעשרים שנה לאחר הסתלקותו של ישוע. רבות מהן מיוחסות כאמור לפאולוס, שלא הכיר את ישוע בחייו ולא השתייך לחוג תלמידיו הראשונים, אלא הצטרף לתנועה מאוחר יותר – עובדה התורמת, מן הסתם, להיעדר העניין בפרטי הביוגרפיה של ישוע.

4 ראו למשל פריץ ודולינג, מבוא, עמ' 293-328; אהרמן, מבוא היסטורי, עמ' 122-140.

5 ראו אהרמן, שם, עמ' 425-437.

6 ראו פריץ ודולינג, מבוא, עמ' 127-232.

תהליך היווצרות הביוגרפיות המשיחיות של ישוע מנצרת (הבשורות)

בשונה מהאיגרות, הבשורות מייצגות כיוון אחר ביצירתם הספרותית של הדורות הראשונים של חסידי המשיח מנצרת, המונע ברצון לתעד את אימרתיו ואת מעשיו של רבם. סביר להניח שבכתיב זה ביקשו לצעוד מלכתחילה אנשים שהכירוהו וששהו במחיצתו וגם כאלה שקיבלו מהם את המסורת. המחקר מציע מודלים שונים האמורים להסביר את התהליך ההדרגתי שהביא להיווצרות מגוון 'הביוגרפיות המשיחיות' של ישוע. לא נוכל לדון פה בכל ההצעות שהועלו ונסתפק בכמה נקודות מפתח. אחת ההנחות היא שראשית התהליך הייתה באיסוף סימוכין מהמקרא ('עדויות') שביכולתם להוכיח כי סופו הטרגי של ישוע – ותחייתו בעקבות כך – אכן תואמים לנבואות על המשיח בכתבי הקודש.⁷ הועלתה גם סברה לגבי מהלך (מקביל?) נוסף – איסוף אמרתיו של ישוע כפי שהשתמרו בזיכרונם של אלה שהכירוהו ושל אלה שקיבלו מהם.⁸

אפשר שכל אחד מהמהלכים הללו הוביל ליצירת 'קונטרס קטעים' המופץ בעל־פה או לחלופין בכתב. הבשורה על־פי תומא, שהתחברה ככל הנראה באמצע המאה השנייה לספירה, מספקת דוגמה יפה של חיבור המורכב כולו מאמרות המיוחסות לישוע, ללא ניסיון לקשר ביניהן באמצעות רצף עלילתי.⁹ סוגה ספרותית זו מוכרת לנו גם מיצירות מבית מדרשם של חז"ל, כגון פרקי אבות. גם חיבור זה מדגים עניין בלעדי באמרות החכמים (ושלשלת המסירה שלהן) ואינו

7 ראו Harris, 2011. דומה שחסידי ישוע ירשו את סוגת העדויות מיהדות ארץ־ישראלית טרום־נוצרית, ראו Fitzmyer, 1990/1997, pp. 839, 858, 866

8 בדרך כלל רואים אוסף כזה של אמרות ישוע כמרכיב העיקרי של המקור המשוער של שתיים מהבשורות (מתי ולוקס), המכונה במחקר Q, ועל כך בהמשך.

9 ראו הבשורה על־פי תומא, 1992; Blatz, 1991

המלצות לקריאה נוספת

דוד פלוסר, 'היחס הספרותי בין שלושת האוונגליונים', 'משפטו ומותו של ישו הנוצרי', בתוך הנ"ל, יהדות ומקורות הנצרות, תל אביב, ספרית פועלים, 1979 עמ' 28-49, 120-149.

Bart D. Ehrman, 'The Gospel of John from a Comparative Perspective', in idem, *The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings*, New York and Oxford: Oxford University Press, 2000, pp. 145-155.

Serge Ruzer, 'From Man as *Locus* of God's Indwelling to Death as Temple's Destruction: Notes on the History of a Motif', *Revue Biblique* 119, 3 (2012), pp. 383-402.

R. Steven Notley, Marc Turnage and Brian Becker (eds.), *Jesus' Last Week*, Leiden: Brill, 2006.

סוף דבר

שמונה השיחות על הבשורה הרביעית אפשרו לנו להרהר בקול רם, להיבנות איש מדברי רעהו. פורמט השיחות גם אפשר לנו להימנע ממסקנות חד־משמעיות, שהשאיפה אליהן מאפיינת לעתים פרסומים מדעיים. לדעתנו, ערכן של השיחות הוא יותר בהצגת הבעיות מאשר בפתרון, ואכן דומה כי פרשנו לפני הקורא שורה ארוכה של סוגיות שכולן ביטויים מעניינים של נושא גדול אחד: מהלכי בעל הבשורה המנסה ליצור איזון נכון בין מסורת לחידוש.

ספרי המקרא הם מוקד אחד שסביבו סוכבת הבשורה על־פי יוחנן. בשיחותינו הראינו כיצד יוחנן מתייחס לספרים אלה, בעיקר אל ספר התורה (אם כי הוא מרחיב את מושג התורה ואף פסוקי תהלים הם לדידו חלק מהתורה), ואל דמות הגיבור הראשי שלה, משה. השימוש בתורה ובדמות משה מאפשר לבעל הבשורה, מצד אחד, להראות כי הוא פועל בתוך גבולות המסורת, ומצד אחר, לבטא את הפולמוס שלו עם התפיסות הקיימות במקרא ובפרשנותו, בין אודות משה עצמו ובין אודות נושאים ספציפיים, כמו דבר אלוהים (הלוגוס), זיהויו עם האור ומעמדו בתולדות הבריאה וההתגלות וסיפור העקדה ומועדה, אשר בעל הבשורה מציג אותו כמבשר הצליבה. מחבר האוונגליון – וגם בכך בא לידי ביטוי המתח שבין מחויבות למסורת ובין מחויבות לחידוש – מבקש לכתוב חיבור מקראי, או כמו מקראי, השואף להשתלב בקנון היהודי המתגבש. אך הוא בפירוש ובמודע שם לו למטרה גם להשלים את הפן החסר במקרא, לספר על המשיח.

יוחנן מכיר ויודע מסורות מקראיות לא רק כהופעתן בתנ"ך: הוא מודע גם לפרשנות המקרא כפי שזו מתפתחת בחוגים ספרותיים

רשימת המקורות

- כובר, מרטיין. 2005. אור הגנוז, ירושלים: שוקן.
הבשורה על-פי תומא, תרגם, הקדים מבוא ופירש אמיר אור, ירושלים:
כרמל, 1992.
פלוסר, דוד. 1979א. 'היחס הספרותי בין שלושת האונגליונים', בתוך:
הנ"ל, יהדות ומקורות הנצרות, תל אביב: ספרית פועלים, עמ'
49-28.
פלוסר דוד. 1979ב. 'מקור יהודי-נוצרי לבשורה לפי יוחנן', בתוך: הנ"ל,
יהדות ומקורות הנצרות, עמ' 60-71.
פלוסר, דוד. 1979ג. 'פתח דבר: הנצרות בעיני היהודי', בתוך: הנ"ל,
יהדות ומקורות הנצרות, עמ' 24-25.
קופליוביץ, דוד. תשע"ב. 'מוטיב רדיפת הנביא ירמיהו על-ידי בני עמו
בסיפורת המקראית והחוץ-מקראית הקדומה, ותפקידו בעיצוב סיפור
הבשורות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

Eusebins of Caesarea, *Historia Ecclesiastica* = HE ed., E. Schwartz, 1903-1908, GCS 2/1-3, Leipzig.

Anderson, Paul N., 2011. 'John and Qumran: Discovery and Interpretation over Sixty years', in Mary L. Coloe and Tom Thatcher (eds.), *John, Qumran, and the Dead Sea Scrolls: Sixty Years of Discovery and Debate*, Atlanta: Society of Biblical Literature, pp. 15-51.

Aune, David, 1987. *The New Testament in its Literary Environment*, Philadelphia: Westminster.

- Bauckham, Richard J., 2000. 'The Qumran Community and the Gospel of John', in Lawrence H. Schiffman, Emanuel Tov and James C. VanderKam (eds.), *The Dead Sea Scrolls Fifty Years after their Discovery*, Jerusalem: Israel Exploration Society, pp. 105-115.
- Beutler, Johannes, 2001. 'The Identity of the "Jews" for the Readers of John', in Reimund Bieringer, Didier Pollefeyt and Frederique Vandecasteele-Vanneuville (eds.), *Anti-Judaism in the Fourth Gospel as a Theological Problem for Christian Interpreters*, Assen: Royal Van Gorcum, pp. 229-238.
- Beutler, Johannes, 2006. *Judaism and the Jews in the Gospel of John*, Rome: Pontifical Biblical Institute.
- Bickerman, Elias J., 1988. *The Jews in the Greek Age*, Cambridge, MA: Harvard University Press,
- Black, Matthew, 1967. *An Aramaic Approach to the Gospels and Acts*, Oxford: Clarendon.
- Blatz, Beate, 1991. 'The Coptic Gospel of Thomas', in Wilhelm Schneemelcher (ed.), *The New Testament Apocrypha*. Vol. 1: *Gospels and Related Writings*, Louisville, KY: Westminster/John Knox, pp. 110-116 (Introduction), 117-133 (Translation).
- Borgen, Peder, 1969/70. 'Observations on the Targumic Character of the Prologue of John', *New Testament Studies* 16, pp. 288-299.
- Boyarin, Daniel, 2004. *Border Lines: The Partition of Judeo-Christianity*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Brown, Raymond E., 1966. *The Gospel according to John*, (Anchor Bible), vol. 1: *I-XII*; Garden City, NY: Doubleday.
- Brown, Raymond E., 1970., *The Gospel According to John*, (Anchor Bible), vol. 2: *XIII-XXI* ,Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Brown, Raymond E., and Raymond F. Collins, 1997. 'Canonicity',